

Nekaj spominov na profesorja Nika Prijatelja (1922–2003)

Prijateljeva mama in cesar Franc Jožef

Verjetno le malo ljudi ve, da je bil profesor Niko Prijatelj po materi napol Hercegovec. Še več, zgodba o poti njegove matere v Slovenijo je res nekaj posebnega. Poskusil bom obnoviti zgodbo, kot mi jo je pripovedoval sam. Mati profesorja Prijatelja je bila vaška lepotica iz muslimanske družine v vzhodni Hercegovini. Še zelo mlado so jo hoteli omožiti s precej starejšim županom sosednje vasi, kar ji ni bilo prav nič všeč. Imela pa je prijateljico Hrvatico. Ta ji je rekla: »Če se res nočeš poročiti s tem človekom, ti jaz lahko pomagam.« Odpeljala jo je na skrivaj v katoliški samostan. Prestavljali so jo iz samostana v samostan v Dalmaciji, tako da se je izgubila vsaka sled za njo. Nazadnje je pristala v naših krajih. Muslimani so nekako ugotovili, da so v njeno izginotje vpleteni Hrvati. Po profesorju Prijatelju je prišlo do vstaje – »bune«, ki so jo morali gasiti avstro-ogrske žandarji. Profesor Prijatelj mi je tudi povedal ime te vstaje, a sem ga žal pozabil.

Niko Prijatelj

Zdaj lahko najdemo celo na Wikipediji prispevek o Prijateljevi materi. Njeno izvirno ime je bilo Fata Omanović (1883–1967 po Wikipediji), iz kraja Bijelo Polje pri Mostarju. Njeno izginotje leta 1899 (stara je bila največ 16 let), ki so ga muslimani takoj povezali s spreobrnitvijo, je dejansko vzdignilo ogromno prahu. Po nacionalnih ločnicah kronično sprti bosansko-hercegovski politiki so se radi [1] obračali neposredno na najvišjo instanco. Tako je eden od bosanskih odposlancev na cesarski avdienci v Budimpešti

načel primer Fate O. [2]. »Naš presvitli cesar« Franc Jožef je odgovoril, da se je begunka »prostovoljno priključila krščanski skupnosti«.

Leta pozneje se je poročila s Franom Prijateljem (1886–1945), gostilničarjem v ljubljanskih Mostah, in postala Darinka Prijatelj. (Na grobnici na Žalah so zanjo podatki 1886–1967!) Oba sta bila zelo verna in se po Niku Prijatelju dosledno držala nekaterih pravil, kot je recimo skupna zakonska postelja, »ker tako pravijo gospod škof«. (Škof Anton Bonaventura Jeglič je napisal knjižico *ŽENINOM IN NEVESTAM, Pouk za srečen zakon* (1910) in še nekaj podobnih brošur.)

Profesor Prijatelj je skupaj z mlajšo hčerko Andrejo obiskal mnogo let po teh dogodkih, v času socialistične Jugoslavije, sorodnike v Hercegovini in ti so ju lepo sprejeli.

Družina Prijatelj

Z družino Prijatelj sem pravzaprav prišel v stik že kot osnovnošolec. S starejšo hčerko Snežko (Snežno, 1949–2007) sem hodil v tečaj angleščine v Pionirskem domu. Pozneje sva bila v paralelkah v latinskih oddelkih na Osnovni šoli Prežihovega Voranca. Snežka nastopa v naslednji zgodbi.

Moj starejši kolega Egon Zakrajšek je bil tako zaposlen z delom za razne inštitute in gospodarstvo, da je »pozabil« doktorirati. Kolegi so pritiskali nanj, naj si vzame čas in uredi svoj status na univerzi. Profesor Sergej Pahor je Egona pred vsemi izzival, da bo na proslavljanju njegovega doktorata imel govor v francoščini, čeprav je ne zna. No, Egon je končno doktoriral in Sergej je držal obljubo. Napisal je govor (profesor Pahor je bil izvrsten govornik in taki izzivi so ga veselili) in šel k profesorju Prijatelju. Ta ga je poslal k Sneži, ki je govor (ali prvi del govora) prevedla v francoščino in verjetno z njim tudi vadila izgovarjavo. Na srečanju po zagovoru v gostilni Pri Jernejčku na Mali čolnarski je Sergej Pahor dejansko prebral nekaj prav dobro razumljivih francoskih stavkov, nato pa je nadaljeval v slovenščini. Morda je ob tej priložnosti Sergej ali kdo drug povedal asociacijo na Zakrajška v njegovem standardnem položaju, ko gleda v zaslon računalnika: »Zrcalce, zrcalce na steni povej, kdo največji matematik v deželi je tej.« (Egon je bil izredno visok in se je večkrat moral sklanjati, ko je šel skozi vrata.)

Življenje Nikove družine je zaznamovala dolga in težka bolezen njegove žene Ivanke (1919–1986). Rojena je bila kot Ivana Lavrič v Žabnici pri Škofji Loki. Diplomirala je iz matematike, isto leto kot on, 1946.

Ko je bil že vdovec, je začela puščati streha na hiši. Profesor Prijatelj je bil za tovrstne zadeve nepraktičen. (Ob pripovedovanju o tem problemu je – značilno zanj – pokazal name in kdo ve zakaj dejal: »Tale tudi ni za praktična dela.«)

A žena je Niku zapustila zvezčič, v katerem so bili naslovi in telefonske številke obrtnikov, tudi krovca, kot da bi, po njegovih besedah, njena roka

tudi iz groba skrbela zanj.

Zanimivo je, da me je pozneje prosil za naslov obrtnika – zidarja. Z veseljem sem mu povedal za zidarja, ki mi je pomagal dograditi stanovanje. (Pri tem sem marsikaj postoril tudi sam.)

Hčerka Andreja (1953–2002) je bila ambiciozna in uspešna matematičarka. Bila je čedna in fotogenična, v prostem času pa navdušena športnica. Igrala je košarko in tekla s svojim velikim, strah vzbujajočim volčjakom. Znala se je uveljaviti, v razgovoru pa je na trenutke bila bolj ostra kot oče. Ostrino je z značilno neposrednostjo pojasnjevala takole: »Ne morem pomagati, če me je oči vzgajal kot fanta.«

Andreja Prijatelj

Na univerzi

Profesor Prijatelj je bil odličen predavatelj, ki ni uporabljal zapiskov. Bil je pravi mojster retorike. Sam sem pri njem poslušal Teorijo množic. Začel je z osnovami matematične logike in nato prešel na množice. To sta bili njegovi priljubljeni področji in znal jih je res krasno pojasniti. Na ta predavanja je skupaj z nami hodil tudi petnajst let starejši jezikoslovec dr. Janez Orešnik. Med študenti v našem letniku mu je bil najbolj všeč Janez Rakovec. Afiniteta je bila obojestranska in Janez se je usmeril v podobno področje kot Niko Prijatelj.

Kot demonstrator pri njegovem predmetu bi moral priti na sestanek z njim in drugimi asistenti. Pred tem pa sem se udeležil študentskega piknika ob Savi, ki ga je bilo težko zapustiti. Ker sem bil športno oblečen, sem se šel

– res neumno – še domov preobleč in posledično zamudil. Profesor Prijatelj je bil hudo jezen in tako sem dobil dobro lekcijo. Na srečo profesor ni bil zamerljiv.

Ko sem začel predavati fizikom Analizo II, sem naletel na težavo. Profesor Prijatelj, ki je tej generaciji predaval Analizo I, zaradi svoje temeljite obravnave osnov analize ni prišel skozi učni načrt. Tako sem porabil prvi mesec v drugem letniku za krpanje luknje in seveda moral celo šolsko leto hiteti na vso moč.

Stavba na Jadranski 19

Bil je direktor Oddelka za matematiko na Inštitutu za matematiko, fiziko in mehaniko (IMFM) v času, ko se je gradila nova stavba na Jadranski ulici, končana okrog 1969. Povedal mi je, da je profesor Anton Moljk takrat zagotovil zvezni denar za projekt in da je prišlo specializirano gradbeno podjetje iz Beograda, ki je naredilo pilote za temelje stavb na Jadranski 19 in 21. Drugi starejši kolegi so mi pripovedovali naslednje. Prišlo je do spora s prvim izbranim projektantom, ki je menda hotel narediti (fiksno?) stekleno fasado. Profesor Ivan Kuščer naj bi temu nasprotoval, češ da želi imeti stavbo, v kateri bo lahko odprl okno »in pljunil skozenj«. Projektant je odstopil. Zato se je vse zavleklo. Inflacija je naredila svoje in namesto prvotnih dveh stavb z vmesno povezavo je nastala le ena. Stavba na Jadranski 19 je bila ogromna pridobitev za matematiko in fiziko na naši univerzi in Niko Prijatelj si deli zasluge za njeno izgradnjo. Pred tem smo tekali na predavanja od rektorata na Kongresnem trgu do Oddelka za mehaniko na Lepem potu in obeh fizikalnih predavalnic na Jadranski.

Značaj

Med drugo svetovno vojno je bil Niko Prijatelj nekaj časa v italijanskem koncentracijskem taborišču Gonars skupaj z Ivanom Vidavom. Niko je pakete hrane, ki jih je dobil od doma, delil z Ivanom. Vsaj od takrat sta bila velika prijatelja.

Profesor Prijatelj je bil izjemno samostojen in samozavesten človek. Včasih je bil tudi malo vzvišen in se je znal zapičiti v slabosti drugih ljudi in prehitro izreči sodbe. To so mu nekateri zamerili. Niso razumeli, da je bil to praktično zmeraj le kratkotrajen odziv in da je bil sicer izredno uglašen in kulturn človek, pravi gospod stare šole.

Bil je tudi samokritičen. Pravil mi je, da rad leži – in ima zaradi tega slabo vest. Hodil je na nogometne tekme. Včasih je bil tudi gurman, a se je kasneje, po nasvetu zdravnika, moral bolj ali manj odpovedati tem užitkom.

Niko Prijatelj je bil široko razgledan in pri srcu mu je bila francoska kultura, saj je nekaj časa študiral v Parizu. Spomnim se, da je meni, ki sem bil nekajkrat žrtev hudega domotožja, pravil, kako je tudi njega iz Francije,

kamor je odšel sam, vleklo domov. Hodil je brez konca in kraja ob reki Seni in premleval idejo, da bi se predčasno vrnil v Slovenijo.

Osnove matematike

Med študijem v letih 1940–1946 je Niko Prijatelj vpisal poleg matematike tudi več predmetov iz filozofije in kemije. Opravil je celo dodatni diplomski izpit iz filozofije. Kot matematik je bil tudi kritičen do te vede.

Profesor Prijatelj je bil dolga leta osrednja oseba *Seminarja za osnove matematike*, ki je potekal v sodelovanju z *Oddelkom za filozofijo* Filozofske fakultete. Predstavniki tega dela skupine je bil Frane Jerman, redni udeleženci pa Ivo Urbančič, Andrej Ule, Mirko Hribar, Matjaž Potrč, Cvetka Toth, Valter Motl . . . Med matematiki so bili udeleženci med drugim Tomaž Pisanski, Milan Hladnik, Andreja Prijatelj, Marko Petkovšek . . . Ta seznam je daleč od popolnosti, več bo lahko povedal kdo od rednih udeležencev. Zdi se mi, da je bil Prijatelj karizmatična oseba za to skupino ljudi. (Povezava z Oddelkom za filozofijo je nastala že prej. Andrej Ule je ob študiju Tehnične matematike študiral še Filozofijo. Za sabo je potegnil še Boruta Jurčiča, Andreja Bekeša, Vladimirja Batagelja . . . , ki so tudi hodili na predavanja na filozofiji. Andreja Prijatelj se je začela ukvarjati z logiko.)

Nevarna oseba

Oseba, ki zna voditi in pritegniti ljudi, ni pa tesno povezana z režimom – to je bila nevarna kombinacija. Profesor Prijatelj mi je povedal, da ga je poklical uslužbenec *Službe državne varnosti (SDV)* in vprašal, ali lahko pride na razgovor. Tovariš je prišel z veliko usnjeno torbo, v kateri je po mnenju profesorja tičal magnetofon. Obisk ni imel posledic.

Neposredno po osamosvojitvi Slovenije mi je kolega s fakultete povedal naslednje. Ko je več let prej prevzel vodenje *Osnovne organizacije Zveze komunistov* (partijske celice), ga je obiskal agent *SDV*. Kolega ni mogel verjeti lastnim ušesom, ko je dobil vprašanje: »Ali profesor Prijatelj res ni zadovoljen z odzivom na svojo zadnjo knjigo?«

Služba je bila dobro obveščena. Šlo je za delo *Uvod v matematično analizo 1. del (1980)*. Prodanih izvodov res ni bilo veliko. Moj pogled nanjo je takle. Knjiga je napisana lepo in skrbno, s podrobnimi dokazi. Žal je preveč v slogu Bourbakija (ki je naveden tudi kot vir). V njej je le kakih pet slik, pa še te ilustrirajo najbolj enostavne stvari. To snov predavamo v prvem letniku in za ta nivo je učbenik prezahteven in preveč abstrakten, tudi za študente teoretične matematike.

Uspeh pa so imele Prijateljeve knjige *Uvod v matematično logiko* (dve izdaji), *Matematične strukture I* (pet natisov), *Matematične strukture II* (štirje natisi), *Osnove matematične logike, Del 1, Simbolizacija* (štirje natisi).

Bolezen

Kot predstojnik Oddelka sem poleti 1992 organiziral manjše srečanje na fakulteti ob Prijateljevi sedemdesetletnici. Kasneje je enkrat pozimi zdrsnil in počil kolk, a je to kar dobro preživel. V začetku oktobra 2001 sva se srečala v bolnišnici, na oddelku za otorinolaringologijo. Jaz sem odhajal, on je ravno prišel. Povedal mi je, da so to najbolj črni dnevi v njegovem življenju, saj so hčerko Andrejo sprejeli na Onkologijo. Zase je mislil, da prihaja na odstranitev nenevarnega polipa. Pozneje sem izvedel, da je bila stvar bolj resna in podobna kot pri hčerki.

Spomnim se, da sva ga z mojo mamo naslednje poletje srečala na Žalah. Ob pozdravu je vzdignil klobuk, skomignil z rameni in dejal: »Pravijo, da moram na soncu nositi tole »klafedro«. Problem je, da smo v družini rdečelasi in občutljivi na sonce.« Dejansko bi lahko njegova in hčerkina bolezen bila povezana s sončnim sevanjem.

Ukinitev gimnazije leta 1981

Na koncu želim predstaviti dobro zamišljen Prijateljev projekt ponovne uvedbe gimnazije v letih 1989/90. Lotil se ga je s pomočjo civilne družbe: strokovnih društev. Žal je projekt iz meni še danes nejasnih razlogov bil le deloma uspešen in takoj pozabljen. Začnimo z ukinitvijo gimnazije leta 1981.

Konec sedemdesetih let so znanci in študenti s partijskih sestankov začeli prihajati z »novico«, da je z našim šolstvom nekaj narobe. Zapisi s tako vsebino so se pojavili tudi v časopisih, posebno en Delov novinar je bil izredno vztrajen. Novinarji so napadali tudi Univerzo, ki naj bi ignorirala zahteve »združenega dela«. (V novoreku je »združeno delo« večinoma pomenilo go-spodarstvo.) Po tej propagandni pripravi je bil spomladi leta 1980 sprejet *Zakon o usmerjenem izobraževanju*. Ta je naslednje leto ukinil gimnazijo in posledično poskrbel, da so v šolstvu res nastali problemi. Eksperiment je bil del nekakšne mini *kulturne revolucije*, ki naj bi pripomogla k večji egalitarnosti. Spremembe so rušile sistem hierarhije in avtoritete, ki je bil načelno in večinoma tudi v praksi utemeljen s strokovnostjo in sposobnostjo. Tudi sicer smo imeli kampanje proti »elitizmu«, ki so recimo odnesle meni tako ljube latinske oddelke. (Mimogrede, celo v takratni Sovjetski zvezi z elitizmom niso imeli problema. Spodbujali so selekcijo po sposobnostih, in to ne samo v baletu. Vedeli so, da brez vrhunskih strokovnjakov ne morejo biti velesila.)

Predlog strokovnih društev za ustanovitev splošne srednje šole

Maja 1989 je profesor Prijatelj v imenu in s podporo DMFA (podpisal se je tudi predsednik Mitja Rosina) poslal vabilo na Zvezo slavističnih društev,

Društvo za tuje jezike in književnost, Zvezo zgodovinskih društev, Slovensko filozofsko društvo, Slovensko umetnostno zgodovinsko društvo, Društvo psihologov, Slovensko sociološko društvo, Zvezo geografskih društev, Slovensko kemijsko društvo in Društvo biologov. Zbrali naj bi se na neformalnem sestanku s temo: *Kakšno srednjo šolo si želimo?* Na sestanek naj bi prišla univerzni in srednješolski predstavnik stroke. Šlo je za ponovno uvedbo gimnazije.

Prijatelj je »zagrešil«, kot je sam napisal, osnutek predmetnika *splošne srednje šole*, ki je imel 25 ur pouka na teden, 26 ur v 4. letniku. Predmeti so bili: slovenski jezik, prvi tuji jezik, drugi tuji jezik, zgodovina, filozofija, umetnost, psihologija, sociologija, geografija, matematika, računalništvo, fizika z astronomijo, kemija, biologija.

Na prvi sestanek junija so prišli Milena Strnad, Martina Koman, Mitja Kregar, Marina Štros-Bračko, Darja Mihelič, Niko Hudelja, Matjaž Leitgeb, Robert Šefman, Slavko Brinovec, Jurij Kunaver, Anton Moljk, Andrej Ule, Peter Legiša, Milan Hladnik, Jernej Kozak, Zdenko Kodelja, Zdenko Lapajne, Ljubo Golič, Mirjam Milharčič Hladnik, Darja Piciga, Jože Toporišič, Srečo Zakrajšek, Marjan Šetinc, Tone Wraber, Frane Adam, Janez Kolenc.

Imeli smo več sestankov in sestava udeležencev se je nekoliko spreminjala. Na drugem sestanku so bili še Nuša Bulatović-Kansky, Marjan Kordaš, Tončka Požek-Novak, Andrej Podobnik, Rudi Kotnik, Marija Končina, Marija Boštjančič, Janez Godnov. Podpiral nas je Jože Zupančič iz Celja. Sodelovali so še, kolikor se spomnim, Katja Pavlič-Škerjanc, Primož Simoniti, Rajko Bratož, Eva Holz, Peter Vodopivec, Jure Grgurevič, Janko Strel. Opravičujem se, če sem koga pozabil. Žal vse dokumentacije nimam.

Skupina se je, zame presenetljivo, pokazala kot precej kooperativna. Najmanj pripravljen na sodelovanje je bil botanik Wraber. Število ur za biologijo je bilo zanj premajhno, a se niti ni želel pogajati. Fakulteta za šport je na lep način prepričevala profesorja Prijatelja, da telesna vzgoja sodi v načrt. Tako sem dopisal, da načrt vsebuje tudi redno telesno vzgojo. Približno usklajen predlog smo novembra poslali na širši seznam naslovov: študijske komisije univerzitetnih oddelkov, Republiški komite za vzgojo in izobraževanje (=ministrstvo za šolstvo), Zavod za šolstvo ...

Kemik profesor Franc Lazarini je vodil uradno Komisijo za srednjo šolo (točnega naziva se ne spomnim). Prijatelju je pisal, da je užaljen, ker ga nismo povabili zraven.

Minister Gregor pa ...

Niko Prijatelj je, kot naslednjo etapo, povabil na sestanek naše skupine takratnega šolskega ministra. Od tega si je veliko obetal. Doživeli pa smo razočaranje. Minister ni prišel na dogovorjeni sestanek. Skupina ga je čakala

uro in pol, dokler nismo obupali. Minister se je ogibal tudi nadaljnjim stikom. Pri tem pa, kot bomo videli, ministrstvo takrat ni imelo svojega načrta uvedbe gimnazije. (Ob tem naj povem, da se je nekaj let prej ta isti naš kolega zavzel za Prijatelja, ko je šlo za izvolitev v naziv rednega profesorja in da je bil sicer dobronameren in prijazen človek.)

Večkrat sem dobil občutek, da Prijatelj v konservativnih krogih ni bil priljubljen. Bil je pač »frajgajst«. Profesor Prijatelj je nato vzdignil roke od projekta gimnazije.

Zelenec in profi

Konec projekta me je žalostil. Načrt je bil dober. V skupini je bilo veliko zelo sposobnih ljudi, ki so želeli sodelovati. A brez podpore ministrstva so bile naše možnosti nične. Poskušal sem rešiti, kar se je dalo. Udeležil sem se okrogle mize o šolstvu v Cankarjevem domu. Kljub neprijaznemu odnosu političarke, ki je vodila pogovor, sem na kratko predstavil projekt. Dejal sem, da bom vesel, če kdo ukrade našo idejo.

Na koncu okrogle mize me je poiskala Ina Petric, urednica izobraževalnih oddaj na Radiu Slovenija, izredno naklonjena znanosti. Dejala mi je, da je žalostno, da mora univerzitetni profesor na ta način predstavljati tak projekt. Povabila me je na radijsko oddajo v živo, skupaj s profesorjem Lazarinijem. Pred oddajo sem Lazariniju povedal, da nameravam predstaviti naš predlog obnove gimnazije. Dejal mi je, da nima smisla biti tako konkreten in da je na takih oddajah bolje, da improviziramo. Brž ko se je oddaja začela in preden sem sam lahko odprl usta, je Lazarini izjavil, da moramo ponovno uvesti gimnazijo.

Prijateljeva pobuda je, ob pomoči Ine Petric, le pospešila oživitev gimnazije.

Zahvaljujem se Milanu Hladniku za dragocene dodatne informacije in predloge. Prav tako se za podatke zahvaljujem Vladimirju Batagelju in Marku Razpetu.

LITERATURA

- [1] Dino Šakanović: Austro-ugarska uprava u BiH, dostopno na <http://www.prometej.ba/clanak/povijest/austro-ugarska-uprava-u-bih-kako-je-doslo-do-toga-da-zemaljski-poglavar-oskar-potiorek-lupa-sabljom-po-stolu-1821>, ogled 29. 1. 2023.
- [2] Senad Mičijević, Slučaj Fate Omanović, Muftijstvo mostarsko, 29. 11. 2013, dostopno na <https://www.muftijstvo-mostarsko.ba/arhiva/index.php/component/k2/item/264-da-se-ne-zaboravi-ako-se-mora-ponoviti>, ogled 29. 1. 2023.

Peter Legiša